

מסטלין לפוטין - ובחזרה?

מחקרה של אן אפלבאום על ההרעבה בימי סטלין מעורר אצלה תקווה על רקע לאומי; ומחקרה של מאשה גסן על ימי פוטין מעורר אצלה דכדוך על רקע ליברלי. האם רוסיה נידונה לטוטליטריות נצחית? תלוי כנראה איפה היא תחפש את המפתח לחופש | זאב שביידל

The Future Is History: How Totalitarianism Reclaimed Russia

Masha Gessen

Riverhead Books, 2017 | 528 pp.

Red Famine: Stalin's War on Ukraine

Anne Applebaum

Doubleday, 2017 | 496 pp.

ב-7 בנובמבר 2017 מלאו מאה שנים למהפכה הרוסית. ציון האירוע התאפיין בעיקר בחוסר אפיון. כלומר בהרגשה הכללית של היסוס והתלבטות: אירוע שלפני מאה שנה טלטל את העולם ויצר את ברית המועצות, מדינה שקבעה את סדר היום העולמי במשך מעט יותר משבעים שנות קיומה – האם האירוע הזה הוא בעל משמעות כלשהי היום? מה נשאר מברית המועצות של פעם? ומהי רוסיה של פוטין ביחס אליה: מדינת המשך, תשליל מוחלט או שמא ברייה שונה לגמרי?

זאב שביידל הוא עובד סוציאלי ופובליציסט.

שני קצות חוט של תשובה אפשר למצוא בשני ספרים שהתפרסמו לאחרונה בארה"ב בשפה האנגלית מאת שתי כותבות שכבר מוכרות בעיסוקן האינטנסיבי בעבר ובהווה הרוסי. שתיהן אגב ממוצא יהודי. האחת היא אן אפלבאום, עיתונאית וחוקרת אמריקנית, המוכרת לקורא הישראלי בזכות ספריה על הגולאג (ספר שבשלו זכתה גם בפרס פוליצר ב-2003) ועל ההשתלטות הקומוניסטית על מזרח אירופה.¹ השנייה היא העיתונאית מאשה גֶסֶן, שפרסמה ספרים במגוון נושאים, ולעברית תורגם ספרה על פוטיץ.² אפלבאום נשואה לרדוסלב סיקורסקי, שהיה בעבר יו"ר הפרלמנט הפולני ושר החוץ של פולין, ומתגוררת היום באנגליה. גסן היא ילידת רוסיה; הוריה היגרו לארה"ב כשהייתה ילדה, בשנות ה-90 היא חזרה לרוסיה לעבוד שם כעיתונאית, וב-2013 חזרה לארה"ב. גסן לסבית גלויה ופעילת להט"ב מוכרת; היא נשואה לבת זוגה ואם לילדים מאומצים וביולוגיים. שתיהן מתארות את המציאות הטוטליטרית הרוסית: אפלבאום בשנות ה-30 של המאה שעברה, וגסן – בשני העשורים הראשונים של המאה הנוכחית.

ההתכחשות החריפה את האסון. יוסף סטלין

בספרה החדש, 'הרעב האדום', אפלבאום מתמקדת באחד הפרקים הטרגיים ביותר של הטרור הסטליניסטי: ההלאמה הכפויה של האיכרים האוקראינים (הקולקטיביזציה), שקיבלה מאז שנות ה-90 של המאה שעברה גם את השם "הולודומור" (המתה ברעב). ספרה מתאר את קורות האסון שפקד את האיכרים באוקראינה בשנים 1932–1933. זוהי עבודה היסטורית מצוינת הפורסת תמונה מקיפה ורחבה תוך שימוש יסודי, אך לא מעיק, במקורות ההיסטוריים הראשונים והמשניים.

אפלבאום מתארת את קורות אוקראינה, ארץ שהתאמצה לגבש אופי ייחודי ותרבות לאומית נפרדת, אך עמה לא זכה עד תחילת המאה העשרים לעצמאות אלא תמיד חי מפוצל תחת שלטון רוסי או פולני. דווקא לאחר מהפכת אוקטובר קמה לראשונה ישות מדינית אוקראינית – אך תחת קורת הגג הגדולה של ברית המועצות. לנוכחותה של אוקראינה בתוך המדינה הסובייטית הצעירה הייתה משמעות כלכלית גדולה: הקרקע הפורייה של אזורים רבים באוקראינה הייתה נכס חקלאי יקר, ומטבע הדברים המושלים הרוסים והפולנים במהלך ההיסטוריה לטשו אליו עין. והנה, בימי ברית המועצות, סביב הנכס הזה התחילו להתפתח הדרמות העיקריות של ההיסטוריה האוקראינית.

בהתחלה פרץ הרעב של שנות העשרים המוקדמות. אוקראינה רק התחילה להתאושש מהמהפכה הבולשביקית וממלחמת האזרחים העקובה מדם שפרצה בעקבותיה בין הבולשביקים (האדומים), מצדדי חזרת הצאר (הלבנים), וקבוצות שונות של לאומנים אוקראינים – מלחמה שמלבד מעשי הרג נוראים של כל הצדדים התאפיינה גם

בפוגרומים רבים ביהודים מכל הצדדים. כשפרץ הרעב ב-1922, הממשלה הרוסית ואנשי הרוח הרוסים העבירו לכל הארגונים ההומניטריים פנייה נרגשת שיצילו את אוקראינה מחרפת רעב. הקריאה נענתה והסיוע זרם לאוקראינה הרעבה מכל רחבי העולם, בתיווכו של הצלב האדום הבינלאומי (וגם בסיוע של הג'וינט).

לאחר שהמצב התייצב מעט, וסטלין החליף את לנין בהנהגת ברית המועצות, התחיל שלב ההלאמה האגרסיבית של התוצרת החקלאית. התוכנית הייתה לבטל את קיומם של משקים פרטיים. כל האיכרים נדרשו למסור את המשק ואת התוצרת שלהם למשקים הקיבוציים (קולחוזים) ולעבוד רק במסגרתם. האיכרים העשירים, שכונו "קולאקים", נחשבו לאויבים העיקריים של תוכנית ההלאמה – שנטלה מהם את כל רכושם ופרי עמלם. במקביל, סטלין חתם על הסכמי ייצוא מסיביים של תוצרת חקלאית לכמה מדינות אירופיות – במטרה להגדיל את המלאי של מטבע זר וגם כדי לסייע לבסס את הלגיטימיות הבינלאומית של ברית המועצות (ועל הדרך להפגין את העליונות של המשק הקומוניסטי).

ב-1932 הצטרפו יחדיו כמה גורמים ויצרו את אסון הרעב: שנת בצורת; הלאמה אגרסיבית שהוציאה לרבים מהאיכרים את החשק לעבוד; החרמה מלאה של היבול; דרישות גוברות של הקרמלין לספק כמויות בלתי סבירות של תבואה, שהייתה צריכה להספיק גם לכלכלה של ברית המועצות וגם לייצוא; והעובדה שסטלין כפוליטיקאי הטיל את כל כובד משקלו ויוקרתו על הצלחתה של ההלאמה. זו הייתה גם הסיבה לכך שכעת, בניגוד ל-1921, סטלין לא פנה לסיוע הומניטרי עולמי ולא חשף את ממדי האסון. להפך: הוא התעקש בכל מחיר על כך שאוקראינה תספק את המכסה של התוצרת החקלאית ויהי מה, סירב באופן מוחלט לכל סיוע הומניטרי, הסתיר מדעת הקהל העולמית כל מה שמתרחש באוקראינה, ואף הטיל את האשמה על המחסור, העוני ולאחר מכן הרעב על "מתנגדי המהפכה", "הקולאקים" ואלמנטים חתרניים אחרים.

כך הפך המחסור לאסון. בכפרים האוקראיניים שהתרוקנו מכל גרגיר תבואה וחסרו בהם עובדות, פרצה ב-1933 מגפת רעב המונית, שלמיטב ההערכות קיפחה את חייהם של כארבעה מיליוני איכרים. בחלק הזה אפלבאום מביאה עדויות אישיות ארכיוניות (ולא נשאר הרבה עדויות כאלה מהאיכרים, האנאלפביתים ברובם) שמתארות חרפת רעב, מחיקת צלם אנוש וקניבליזם. מכתב אנונימי שמצא את דרכו לארכיון של הוותיקן, ושאפלבאום מצטטת, מגולל את התמונה הבאה: "בערבים, ואפילו במשך היום, אסור ללכת ברחוב עם כיכר לחם כשהיא גלויה לעין כול. אנשים רעבים עלולים פשוט לעצור אותך ולחטוף אותה מידך, לנשוך את ידיך או לפצוע אותך עם סכין. מעולם לא ראיתי פרצופים כה מצומקים ופראיים וגופים המכוסים כה מעט עם בלויי סחבות. הכרחי לחיות כאן כדי לראות ולהבין את ממדי האסון. אפילו היום, בדרכי אל השוק, ראיתי שני אנשים שמתו מרעב והחיילים זרקו את הגופות על המשאית. כיצד

אנו יכולים לחיות ככה?"

עדות אחרת היא של אולגה מנה, פולנייה שחצתה את הגבול לברית המועצות במטרה ללמוד שם רפואה, הואשמה בריגול ונשלחה למחנה סולובייצקי, הגולאג הראשון. תחילה פחדה מאוד כי נאמר לה שתהיה במחנה ביחד עם "300 קניבלים אוקראינים". אך כשהגיעה לשם ראתה משהו אחר: "ההלם והבהלה שלי מפניהם חלפו במהרה. היה מספיק פשוט לראות את האוקראינים האומללים, היחפים והחצי עירומים הללו. הם שהו בבניין המנזר הישן, לרבים מהם בטן נפוחה מרעב, ורובם חולי נפש. טיפלתי בהם, הקשבתי לזיכרונות ולהרהורים שלהם. הם סיפרו לי כיצד ילדיהם גועו ברעב, ואיך הם עצמם, קרובים למות, בישלו את גופות ילדיהם ואכלו אותן. הם עשו זאת תחת בולמוס נוראי של רעב. ומאוחר יותר, כשהם הבינו מה הם עשו, נטרפה עליהם דעתם. הייתי אמפתית כלפיהם. ניסיתי להיות רכה ולעודד אותם בכאבם הנפשי הנורא. זה עזר לזמן מה. הם נרגעו קצת והתחילו לבכות ואני בכיתי יחד איתם".

הנרטיב ההיסטורי שאפלבאום מתווה כאן, ושהיסטוריונים נוספים מגבים,³ הוא שהרעב באוקראינה לא היה אסון טבע אלא מעשה ידי אדם. סטלין קיבל לאורך כל התקופה התרעות רבות על הידרדרות המצב באוקראינה ועל חרפת הרעב שם (בין היתר, מחברי הפוליטבירו ומחתן פרס הנובל העתידי הסופר שולוחוב). סטלין הודה בעובדות, אך התעקש להפנות אצבע מאשימה כלפי הקולאקים עצמם, לנוכח התנגדותם לקולחוזים ולשלטון הסובייטי. גם לאחר שהרעב פסק, עקב ריכוך הדרגתי של המדיניות החקלאית, עצם קיומו הוסתר תמיד באמצעות זיוף הנתונים של מרשם האוכלוסין, השתקה בתקשורת המערבית ודממה מלאה בספרי ההיסטוריה הסובייטיים.

סטלין אמנם לא הצליח לסחוט מאוקראינה את כמות התוצרת החקלאית שציפה לקבל, אך הוא הצליח לממש שתי מטרות אחרות שהיו חשובות לו: לרסק את האיכרים ואת החקלאות העצמאית, ויחד איתם את התנועה הלאומית האוקראינית. את זו האחרונה האשים בשיתוף פעולה עם הקולאקים ובקשירת מזימות נגד ברית המועצות. רק בתקופת ההתפוררות של הקומוניזם ושל ברית המועצות ניתן היה שוב לדבר בלי חשש על נוראות עידן ההלאמה, אסון המתקרב בהיקף נספיו לשואה. ואכן, הפרק האחרון בספר מוקדש לדיון בהגדרת "רצח עם" כפי שזו נוסחה בידי רפאל למקין ובאפשרות להחילה על ההלאמה. המסקנה הסופית חיובית: אפלבאום רואה בהלאמה מסע מכוון להשמדה של האיכרים עצמם ושל הזהות האוקראינית.

נבחרת המיואשים

בנקודת הזמן הזו מתחיל ספרה של מאשה גסן. הוא מבוסס על ראיונות שהיא ערכה במשך תקופה ארוכה עם שבעה אנשים שהיו פעילים בקידום רפורמות וליברליות

בתקופת השינויים בברית המועצות ולאחר מכן ברוסיה, ובעידן פוטין מצאו את עצמם מורחקים בהדרגה מכל עמדה ופעילות. כולם מוזכרים בספר בשמותיהם הפרטיים בלבד, אך כולם דמויות מציאותיות. האחת, ז'אנה, היא בתו של מנהיג אופוזיציוני שנרצח, בוריס נמצוב. אחר, אלכסיי, הוא פעיל להט"ב שניהל את התוכנית היחידה בכל רוסיה ללימודי מגדר באוניברסיטת פרם. וגם פסיכואנליטיקאית רוסית ראשונה, מריה ארוטיוניאן, ומנהל מכון המחקרים הסוציולוגיים הראשון והיחיד ברוסיה, לב גודקוב, משתתפים בספר. על פני 500 עמודים, גסן עוקבת אחרי מסלולי חייהן של דמויותיה – החל בתקוות הראשונות של תקופת הפרסטרואיקה (סבא של אחד מהגיבורים, אלכסנדר יקובלב, היה יד ימינו של גורבצ'וב), דרך ההשתוללות האנרכית השמחה והמפחידה בו־זמנית בשנות ה-90, ועד להתבססות משטרו של פוטין החל בשנת 2000.

טוטליטרי, אבל לא סטלין.
ולדימיר פוטין
צילום: אתר הקרמלין

עבודתה של גסן עיתונאית, ובניגוד לעבודתה של אפלבאום אין בה ממד אקדמי, אך גם היא נעזרת רבות במחקרים אקדמיים ותובנות פסיכולוגיות כדי להבין את התהליכים שעוברים על הגיבורים שלה ועל רוסיה כולה. לעומת אפלבאום, הבוחרת בעיקר בתיאור של תהליכים היסטוריים, גסן בוחרת בשרטוט של נרטיבים אישיים כתשתית למסירת הסיפור הרוסי הכללי.

הסיפור הזה מתחיל בהתפוררות של ברית המועצות ובתקוות שסיום הסיוט הטוטליטרי יביא לעתיד טוב יותר. מסך הברזל התחיל להיסדק, האמת ההיסטורית על העבר הרוסי נידונה בהרחבה, מדעי החברה המערביים המודרניים שוב היו מותרים לבוא בקהל, ובאוויר הייתה אופטימיות. הכוחות השמרניים של המפלגה הקומוניסטית ניסו לארגן פוטש באוגוסט 1991, וזה כשל לחלוטין. זמן קצר לאחר פרפור גסיסה אחרון זה, ברית המועצות שבקה חיים וקמה רוסיה עצמאית. הרפובליקות של ברית המועצות לשעבר נפרדו ממנה.

שנות התשעים התאפיינו בהפרטה אגרסיבית, שנלוותה אליה היווצרות של חיים פוליטיים רב-מפלגתיים אך כאוטיים מאוד, וכן מלחמה כושלת בצ'צ'ניה ומשבר כלכלי קשה ב-1998 שבו רוסיה בעצם פשטה את הרגל. כל זה הוביל להתרוששות כללית של האוכלוסייה, לחוסר ביטחון כללי, ולכמיהה למנהיג חזק שיבוא ויעשה סדר. ועל רקע זה בשלהי שנת 1999, בוריס ילצין המותש העביר את הנהגת המדינה לקולונל בקג"ב וסגן ראש העיר פטרסבורג לשעבר, ולדימיר פוטין, שלא היה מוכר בציבור לפני כן.

פוטין חיסל בהדרגה את כלי התקשורת העצמאיים, סילק או כלא את כל אנשי העסקים שלא היו מוכנים להתיישר עם התוכניות שלו, ביטל למעשה את האופוזיציה, יצר מצב שבו לא יכול לקום לו מחליף של ממש, והשליט את מה שגסן וגיבוריה

מתארים כטוטליטריות חדשה. זו באה לידי ביטוי בהרס גופי המחקר העצמאיים, בהשתלחות אגרסיבית בקבוצות שונות באוכלוסייה המסומנות כמאיימות על המשטר, ובדיכוי פעיל של מתנגדי המשטר תוך שימוש במעצרים, מאסרים, השתקה והרחקה מרוסיה.

הטוטליטריות החדשה מתבטאת גם במדיניות חוץ: רטוריקה אגרסיבית כלפי המערב ובמיוחד ארה"ב, שבשיאה מתחילה להזכיר את השיח הסובייטי; השקעה תופחת בחידוש המערך הצבאי; צבא תעמולה גדול ותוקפני בדמותם של בלוגרים, האקרים וטוקבקיסטים החורשים את הרשת ואת הרשתות החברתיות במטרה להטריל את כל מי שמשמיע מסר נוגד למשטר – וכמובן סיפוח חצי האי קרים והמלחמה במזרח אוקראינה. המשפט "אין עתיד" (נייט בודושצ'גו) חוזר פעם אחר פעם בדבריהם של גיבוריה ככל שהם נכנסים עמוק יותר לעשור הנוכחי. הגיבורים עצמם מתפזרים לכל עבר: ז'אנה, אחרי שאביה נרצח, מוצאת את עצמה בגרמניה; אלכסיי, לאחר שהתוכנית ללימודי מגדר נסגרת והוא חש מאוים, מבקש מעמד פליט בארה"ב; ו'מכון לבדה', מכון המחקר הסוציולוגי העצמאי היחיד ברוסיה, מוצא את עצמו תחת ההגדרה המשפטית "סוכן זר" (כי הוא ממומן בחלקו על ידי גורמים מחוץ למדינה וחייב להצהיר על עצמו ככזה. נכון לעכשיו, המכון לא נסגר). גסן עצמה עזבה את רוסיה ב-2013, בעקבות חשש שרשויות הרווחה מתכוונות למסור ילדים של זוגות הומוסביים לאימוץ או לאומנה. שדה השיח הפתוח והביקורתי כעת נראה די ריק, ונכון לכתבת שורות אלו, לקראת הבחירות לנשיאות, לא נראה שמישהו מנסה לאתגר ברצינות את מנהיגותו הבלתי-מעוררת של פוטין – וככל שהיו כאלה, מועמדותם נפסלה בידי השלטונות.

נושאים אלינו עיניים

האם רוסיה עשתה סיבוב גדול וחזרה לשנת 1917 או 1937? האם נראה מהדורה חדשה של אותה "הלאמה" שגרמה לקורבנות כה רבים במאה הקודמת? תשובתה של גסן לכל אלו היא שפוטין אכן מחזיר את רוסיה לעידן טוטליטרי חדש, אך זו תשובה בעייתית. אין זה תמיד נכון לבחון את העתיד לאור המודלים של העבר. הדיקטטורה הסטליניסטית והגולאג היו נחלת תקופה היסטורית ספציפית. דיקטטורה אחרונה בעולם מהדגם הזה סופרת את ימיה לאחור בצפון קוריאה. פוטין אינו סטלין חדש והוא גם איננו מתכוון להיות כזה. הוא לא מקים מחדש את הגולאג, לא מוביל את המשק הרוסי לכיוון של הלאמה, ומדבר על ימי סטלין כעל תקופה שנעשו בה פשעים נוראים כלפי העם הרוסי. רדיפותיו אחר מתנגדי המשטר הן בלתי עקביות; אלה שנכלאו באמירה נחושה שייעצרו לעולם ועד משתחררים לפתע בהנפת יד נשיאותית (כגון איש העסקים הגולה כעת מיכאיל חודורקובסקי, או חברות הלהקה הפרובוקטיבית 'פּוּסִי רִיוֹט').

אין זה אומר שלא צריך לדאוג לנוכח המשטר הזה. יש סיבות רבות לדאגה. סתימת פיהם של מתנגדי המשטר והרחקתם, המעורבות הרוסית הגוברת בעולם שדרכיה עקלקלות ונסתרות (כולל פרשת ההתערבות בבחירות בארצות הברית, שעדיין לא התבררה כל צורכה), ההתעוררות החוזרת של התיאבון הרוסי הקולוניאליסטי וההיסטוריה הלאומנית של "קרים שלנו", התמיכה הרוסית בימין ובשמאל הקיצוניים באירופה, דיכוי הלהט"ב, הרס מדעי החברה ועוד. אלא שהדאגה צריכה להתמקד בניתוח המצב הרוסי הנוכחי; אפשר לבחון את ההווה בהקשר של העבר ההיסטורי, אך יש להיזהר מניסיון לכפות על ההווה מודלים מן העבר.

בעיה נוספת בספרה של גסן, הגורמת לתמונה המצטיירת בו להיות חד-צדדית, היא בחירתה שלא לראיין את תומכי פוטין. חשיפה לרוסים הרואים בפוטין מנהיג הממלא את ליבם בגאווה, מכירים לו תודה על היציבות, האמינות או המדומה, שהוא יוצר, ורואים בו המנהיג היחידי האפשרי, הייתה מעמיקה את הבנתו של המצב הרוסי העכשווי.

בעוד נימת הסיום של גסן היא קודרת, אפלבאום מסיימת באופטימיות זהירה. לאחר שנים רבות, אוקראינה זכתה בעצמאות שלה, המאפשרת לה לעבור תהליך היסטורי של מחקר והבנת תוצאות ההלאמה, וכמובן להתנסות לראשונה בקיום כמדינה עצמאית. אפלבאום תולה בכך תקוות רבות, ואף מעלה על הנס את הלאומיות האוקראינית המתחדשת בתור מקור לתקווה החדשה. אומנם, ההתלהבות שלה מהתחייה הלאומית האוקראינית יוצרת פגמים אחדים בניתוח. כך למשל היא מדגישה את האחדות האתנית והתרבותית של האוקראינים, משל היו תמיד "עם אחד", ומדלגת על התהליכים המרתקים שבהם קבוצות שונות שהתגוררו באוקראינה במאה ה-19 (רותנים, שחיו לאורך הגבול עם הקיסרות האוסטרו-הונגרית, לצדם של מאלורוסים, שראו באוקראינה "רוסיה הקטנה" ובעצמם קבוצה נפרדת המשתלבת בתוך הזהות הרוסית הגדולה, לצד האוקראינים)⁴ התגבשו בתהליך איטי וארוך לעם אוקראיני אחד. היא גם נוטה לרכך את הרכיב האנטישמי הלא מבוטל שבלט מאז ומעולם בלאומנות האוקראינית, וממעייטה במשקלו. גסן, מנגד, מאתרת אנטישמיות ושנאת זרים כללית אצל כל מי שמזוהה מבחינתה עם משטרו של פוטין השנוא. לפעמים זה נראה כמו רצון להגיד שכל מי שהוא לאומן, הומופוב או סתם רוסי שמרן בהכרח יהיה גם אנטישמי.

אבל מעבר לביקורת הנקודתית, מעניין לחשוב על הלאומיות כמקור האופטימיות של אפלבאום. אולי ערכים כגון זכויות הפרט או חשיפת האמת המחקרית, שהגיבורים של גסן נלחמו עליהם בחירוף הנפש, פשוט אינם מספקים את הסחורה, ואינם מסוגלים לגרום לרבות רוסים לצאת לרחובות כדי למחות נגד משטרו של פוטין? הדמות הקרובה ביותר למעלת אופוזיציונר משמעותי ברוסיה של היום הוא אלכסיי נבאלני, שהדימוי העיקרי שלו הוא של לוחם בשחיתות, אך גם של פטריוט רוסי; אולי

דווקא מסר המדבר אל הרגשות הפטריוטיים של הרוסים, מבלי לסתור את המחויבות לערכים הליברליים ולחברה הפתוחה, הוא אשר ישים קץ לשלטונו של פוטין ויפנה את הדרך למנהיגות חדשה?

אישוש לתחושה זו אפשר למצוא בהתייחסות של החברה הרוסית העכשווית לישראל. רוב המבקרים הרוסים בארץ, אנשי המיינסטרים הפוטיני וליברלים (שהיום מסווגים בשיח הפוליטי הרוסי כ"ימין") כאחד, נוטים לשבח את ישראל; ובייחוד הם נלהבים מכך שהצעירים כאן הם פטריוטים הלהוטים לשרת בצבא, גאים במדינתם למרות הדעות הפוליטיות השונות, ואף כי הם מטיילים הרבה בחו"ל רובם אינם רוצים להגר מישראל. ישראל, המשלבת גאווה לאומית עם חברה מגוונת וליברלית ויש בה קהילה דוברת רוסית גדולה, היא בעיני רוסים רבים מעין סמל למה שרוסיה הייתה יכולה להיות לו היו הדברים מתפתחים אחרת.

הילדים שגדלו אל תוך שלטונו של פוטין הם היום דור הצעירים החדש של רוסיה. דור שלא ידע את שנות התשעים על הקשיים והתוהו-וובוהו שלהן, והאיומים מפני שובה של מציאות טרום-פוטינית זו אינם מפחידים אותו. רוסים צעירים רבים מבעבר חושבים על אפשרות לגאווה לאומית אחרת. אולי חיבור עמוק ומשמעותי יותר לגאוות הזוהת הרוסית יסייע לחפש אותה לא בכיבושים האימפריאליים, אלא בהעלאה של רמת החיים והישגי המשק הרוסי? הדור הבא של הצעירים הרוסים יצטרך לתת מענה על שאלות אלו.

Terror: new documentation on surveillance and the thought process of Stalin", in Wsevolod W. Isajiw (ed.), *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933: Western Archives, Testimonies and New Research*, Toronto: 2003, pp. 97-114

העיר על כך ההיסטוריון כריסטופר הילי, בביקורתו המקוונת על ספרה של אפלבאום. <http://www.history.ac.uk/reviews/review/2203>

1. אן אפלבאום, גולאג: סיפורם של מחנות הריכוז הסובייטיים, מאנגלית: כרמית גיא, ירושלים: עברית, 2004.

אן אפלבאום, מסך הברזל: ריסוק מזרח אירופה, מאנגלית: כרמית גיא, תל-אביב: עם עובד, 2014.

2. מאשה גסן, פוטין: האיש ללא פנים, מאנגלית: מיכל קירזנר-אפלבוים, תל-אביב: ספרי עליית הגג ומשכל, 2012.

3. Terry Martin, "The 1932-33 Ukrainian